

Historični seminar 6

Uredili

Katarina Keber in Katarina Šter

Ljubljana 2008

HISTORIČNI SEMINAR 6

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredili Katarina Keber in Katarina Šter

Jezikovni pregled Mojca Žagar Karer in Helena Dobrovoljc

Oblikovanje Milojka Žalik Huzjan

Prelom Brane Vidmar

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU

Zanj Oto Luthar

Glavni urednik Vojislav Likar

Način dostopa (URL): <http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/>

ISBN tiskane izdaje: 978-961-254-059-3

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(082)

930.1(082)

HISTORIČNI seminar 6 [Elektronski vir] / uredili Katarina Keber in
Katarina Šter. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008

ISBN 978-961-254-060-9

I. Keber, Katarina

237890816

© 2008, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

Što je povijest okoliša?

HRVOJE PETRIĆ*

SAŽETAK

Nastanak povijesti okoliša (environmental history) ili ekohistorije u svijetu je bio pod utjecajem ekološkog pokreta koji se počeo razvijati početkom 1960-tih godina. Povijest okoliša je postupno formirana tijekom 1960-tih i 1970-tih godina, a do danas je njena produkcija u nekoliko desetljeća narasla do razine nepreglednosti.

KLJUČNE RIJEČI

Povijest okoliša, teorija povijesti, Triplex Confinium, rani novi vijek, ekološki pokret

ABSTRACT

Environmental history in the modern world was under the influence of Environmental Movement, which emerged in early 1960s. Environmental history was gradually established as a science in 1960s and 1970s, and it kept growing fast until the present day. In the past few decades, research and articles and papers have been multiplying so fast, that it has grown almost out of proportion.

KEY WORDS

Environmental History, Theory of History, Triplex Confinium, Early Modern Period, Environmental Movement

Iako sam naslov formulirao kao pitanje na koje bi, u tekstu koji slijedi, trebao dati odgovor, napominjem da ću ovom članku pokušao dati neke najosnovnije obavijesti o povijesti okoliša bez pretenzija na cjelovitost i potpunost odgovora na postavljeno pitanje.¹ Nastanak povijesti okoliša je bio pod utjecajem ekološkog pokreta koji se počeo

* Mr. Hrvoje Petrić, Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb, Hrvatska
h.petric@inet.hr

¹ Od uvida u historiografske rasprave na temu povijest okoliša usp. npr. White, *Historiographical Essay*; Worster, *Appendix*, str. 289–307, s iscrpnom bibliografijom str. 309–323; Crosby, *The Past and Present*; O'Connor, *What is Environmental History?*; Stewart, *Environmental History*.

razvijati 1960-tih godina.² U to je vrijeme naročiti odjek u javnosti imala knjiga američke biologinje mora Rachel Carson (1907.–1964.) *The Silent Spring*.³

Povijest okoliša (environmental history)⁴ je postupno formirana tijekom 1960-tih i 1970-tih godina,⁵ a do danas je njena produkcija u nekoliko desetljeća narasla do razine nepreglednosti.⁶ Vežano uz sam pojam povijesti okoliša (environmental history) valja istaknuti da ga je 1970. »skovao« Roderick Nash u knjizi *The State of American History*.⁷

Najopćenitija definicija povijesti okoliša bila bi ova: povijest okoliša proučava interakciju između ljudi i okoliša u prošlosti. Da bi proučavali odnose između ljudi i svijeta koji ih okružuje, potrebno je pokušati razumjeti kako njihova interakcija djeluje.

Do razrade problematike povijesti okoliša došlo je u tematskom bloku Environmental History časopisa *Pacific Historical Review* 1972. godine, gdje je Roderick Nash⁸ objavio članak o utjecaju prošlih ljudskih društava na okoliš.⁹ Nashovo pisanje u početku je bilo jednostrano jer je on prije svega proučavao učinak ljudskog društva na prirodni okoliš.

Za praćenje temeljnih kretanja u povijesti okoliša vrlo važna su dva časopisa. Časopis *Environmental History* (pokrenut 1976)¹⁰ je vežan uz Sjedinjene Američke Države i Američko društvo za povijest okoliša dok je časopis *History and Environment* (pokrenut 1995. godine) koji je u povežan uz Europu i Europsko društvo za povijest okoliša. Uz navedene postoje i e-časopis *Klaudyan. Czech Internet Journal for Historical Geography and Environmental History* koji se objavljuje u

² Oosthoek, What is Environmental History?

³ Carson, *The Silent Spring*. Carson se smatra začetnicom stvaranje posebne Agencije za zaštitu okoliša SAD-a, a njezina djela su utjecala i na sazivanje prve svjetske konferencije UN-a o zaštiti okoliša 1972. godine u Stockholmu.

⁴ Usp. Winiwarter, Approaches to Environmental History. Ista autorica je objavila članak Umweltgeschichte: Über die Wechselwirkungen zwischen Natur und Kultur, koji pruža uvid u temeljnu problematiku povijesti okoliša.

⁵ Dilemu da li je ekohistorija nova historijska disciplina ili nova historijska znanost otvara Roksandić u pogovoru knjizi *Povijest europskog okoliša* (Delort i Walter).

⁶ Zainteresirane za detaljnije bibliografije iz povijesti okoliša upućujem na <<http://www.h-net.org/~environ/resources.html>> odnosno posebice vežano uz europsku povijest okoliša (od 1976. do danas) na <<http://eseh.org/resources/bibliography/>>.

⁷ Nash, Environmental History, *The State of American History*.

⁸ Razgovor s njim je objavljen 2007 u časopisu *Environmental History*, usp. <<http://www.historycooperative.org/journals/eh/12.2/nash.html>>.

⁹ Nash, Environmental History, *Pacific Historical Review*. Nash je napisao i vrlo zanimljivu knjigu *Wilderness and the American Mind*.

¹⁰ Ovaj je časopis počeo izlaziti 1976. godine kao *Environmental Review* koji se od 1990. prozvaao *Environmental History Review*, a od 1996. je udružen sa časopisom *Forest and Conservation History* u novi časopis sa današnjim imenom.

Češkoj, talijanski e-časopis *Bolletino di storia e ambiente*,¹¹ hrvatski časopis *Ekonomika i ekohistorija* i drugi.

Društva za povijest okoliša imaju važnu ulogu u umrežavanju povjesničara okoliša. Najpoznatija su: Američko društvo za povijest okoliša (American Society for Environmental History) osnovano 1976. godine¹² i Europsko društvo za povijest okoliša (European Society for Environmental History) osnovano 1999. godine.¹³ U svijetu postoji čitav niz institucija koje se bave poviješću okoliša i izvan SAD-a i Europe (npr. Japan, Australija, Kanada itd.). No takve institucije se sve više razvijaju i u pojedinim europskim državama (Austriji, Češkoj, Danskoj, Finskoj, Njemačkoj, Mađarskoj, Italiji, Nizozemskoj, Švedskoj, Švicarskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu, Hrvatskoj itd.).¹⁴

Povijest okoliša (ekohistorija, ekopovijest, ekološka povijest) ne proučava samo djelovanje čovjeka u prošlosti. Ona ne posvećuje pozornost samo prirodnim i kulturnim uvjetima koji su djelovali na čovjeka i na koje je čovjek djelovao, nego je jedan od njenih prvih ciljeva objasniti postanak svih prirodnih pojava. Povijest okoliša nastoji koordinirati aktualne spoznaje u cilju proučavanja okoliša u prošlosti. Napominjem da nju nikako ne bi trebalo miješati s poviješću ekologije.¹⁵ Povjesničar okoliša mnogo toga posuđuje *od ekologije, prirodnih znanosti, tehničkih znanosti, klimatologije, palinologije, biokemije, geofizike, astrofizike, arheozoologije, agronomije, demografije, medicine*.¹⁶ Treba upozoriti da se uz pojam povijest okoliša u novije se vrijeme u historiografiji sve češće upotrebljava i pojam ekohistorija (ecohistory).¹⁷

Možemo razlikovati dva značajna izvorišta povijesti okoliša (ekohistorije) iz 19. stoljeća. To su ekologija i geografija (poglavito tzv. humana geografija odnosno antropogeografija).¹⁸ U modernoj povijesti okoliša, ekološki koncepti koriste se za analizu okoliša u prošlosti. Površina planeta stalno se mijenja i preoblikuje pod utjecajem geoloških, klimatskih, bioloških i ljudskih utjecaja. Na početku 20. stoljeća geografi su istaknuli da je utjecaj fizičkog okoliša bio važan

¹¹ <<http://vlib.iue.it/history/topical/environmental.html>>.

¹² <<http://www.aseh.net/>>.

¹³ <<http://eseh.org/>>.

¹⁴ Pregled informacija o ovim institucijama putem interneta je dostupan preko <<http://eseh.org/resources/links>>.

¹⁵ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*, str. 8.

¹⁶ Goff, Predgovor, *Povijest europskog okoliša*, str. XIII.

¹⁷ Npr. na 20. međunarodnom kongresu povjesničara (The Globalization of History and its Limits) među temama nije upotrebljavan naziv povijest okoliša (Environmental history) već ekohistorija (Ecohistory). Usp. *Ecohistory: New Theories and Approaches*. 20th International Congress of Historical Sciences.

¹⁸ Vidal de La Blache, *Principles of Human Geography*.

i za razvitak ljudskog društva. No, svakoga koga dublje zanima ova problematika valja uputiti i na nedavno objavljenu enciklopediju povijesti okoliša, autorsko djelo uglednih povjesničara okoliša Sheparda Krecha, Johna McNeilla i Carolyn Merchant.¹⁹

Ideja utjecaja fizičkog okoliša na civilizacije prvi su u historiografiju uveli povjesničari francuske historiografske škole okupljene oko časopisa *Anali* i to s ciljem objašnjenja razvitka koji je oblikovao ljudsku povijest. Urednik časopisa *Anali* – historičar Fernand Braudel – je imao posebno važan utjecaj na istraživanja povijesti okoliša knjigom o Sredozemlju u doba Filipa II. (1556.–1598.).²⁰ Dva ostala korijenja povijesti okoliša su arheologija i antropologija, od kojih je ova zadnja uvela ekologiju u humanističke znanosti. S vremenom je povijest okoliša uvela interdisciplinarnost i razvila međukontinentalni pristup u povijesti. Valja istaknuti da su ekologija i interdisciplinarna metoda kasnije postale dvije važne sastavnice povijesti okoliša.

Postoji i razmišljanje da se u daleke prethodnike povijesti okoliša može ubrojiti američki diplomat i filolog George Perkins Marsh koji je 1864. u knjizi *Man and Nature* (Čovjek i priroda) prvi upozorio na ekološke uzroke slome velikih civilizacija, a posebno se bavio procesima deforestacije i desertifikacije. Od drugih preteča povijesti okoliša valja izdvojiti prirodoslovca (ekologa), šumara i okolišnog aktivista Alda Leopolda kojem je posmrtno 1949. objavljena knjiga *A Sand County Almanac* (Ljetopis pješčanog okruga). Ona je postala jedno od najutjecajnijih djela američkog pokreta za zaštitu okoliša (conservation movement). Aldo Lepolod je prvi stručnjak koji je »lansirao«
sintagmu *ekološka svijest* te se ujedno smatra tvorcem koncepta *etika zemlje*.

To su bili temelji na kojima je ustrojena povijest okoliša u 1960-tim godinama. Povijest okoliša je u idućim desetljećima sazrela postavši manje jednostrana, a na nju su manje utjecali politički motivi. Ona je postajala sve važnija kroz međunarodno i interdisciplinarno djelovanje, a taj trend se nastavio do današnjih dana.

Iako povjesničari okoliša (ekohistoričari) baziraju razumijevanje između ljudi i okoliša primarno historijskom metodologijom, kao što smo ranije istaknuli, oni često posuđuju »radno oruđe«
iz radova znanstvenika izvan historijske znanosti. Rezultat toga je da su mnogi vrijedni radovi iz povijesti okoliša bili pisani od znanstvenika koji se najčešće nisu identificirali kao historičari.

Povijest okoliša od svojih početaka govori o ljudskoj interakciji s prirodnim svijetom, ili, da kažemo drugačije, ona proučava inte-

¹⁹ Krech, McNeill i Merchant, *Encyclopedia of World Environmental History*.

²⁰ Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*.

rakciju između kulture nekog društva i prirode. Glavni cilj povijesti okoliša je produbljivanje našega razumijevanja kako je na ljude utjecao prirodni okoliš u prošlosti, te kako su ljudi utjecali na sam okoliš i s kojim rezultatima, a to se može nazvati bilateralnim pristupom povijesti okoliša.

Kada uzmemo u razmatranje raspon i predmet proučavanja povijesti okoliša (ekohistorije), uključujući i važna pitanja koja javnost postavlja u vezi okoliša – degradaciju zemljišta, onečišćenje i zagađenje zraka i vode, probleme otpada, očuvanja divljih životinjskog i biljnog svijeta, te divljine – ali važnost ovoga nadilazi obično dodavanje elementa vremena i dubine problema na postojeće političke debate. Povijest okoliša obuhvaća jedan sveobuhvatni holistički pristup i gledanje na historiju kroz odnos čovjeka i prirode. Iako nije sva historija istovremeno i povijest okoliša, ipak ovo područje ima veoma široke parametre. Novija lista tema povijesti okoliša na angloameričkom prostoru se uz neka ograničenja može primijeniti i na svjetske probleme kojima se bavi povijest okoliša (ekohistorija), a to su: a) načini i modaliteti življenja te obrasci korištenja prirodnih resursa kod domorodaca na Istočnoj i Zapadnoj hemisferi; b) ideje, biljke, životinje, bolesti, ljudi, proizvodni sustavi, koje su europski kolonizatori i poduzetnici donijeli sa sobom, ili zatekli u novootkrivenim područjima; c) interakcija između spolova i rasa, te etničkih skupina, koji pokušavaju steći kontrolu nad prirodnim resursima; d) praksa, regulativa, zakoni i propisi kojima se regulira korištenje zemlje; e) učinci industrijalizacije i urbanizacije u nastanku ekoloških problema; f) ideje o prirodi i čovjekovom mjestu u njoj; g) borba i naponi u usmjeravanju ili moderiranju učinaka i posljedica gospodarskog razvitka.²¹

Povjesničari okoliša se također bave specifičnim problemima, vezanima za određeno mjesto i vrijeme, a u tim naporima na njih snažno utječu povijesna i sadašnja zbivanja i događaji. Afričke suše i gladi 1960-tih, 1970-tih i 1980-tih su privukli pozornost na problem nestašice hrane te podvukli važnost fluktuacija u globalnoj klimi u smislu utjecaja efekta El Nino (periodična zagrijavanja oceanskih struja u južnom dijelu Tihog ometa), a što je doprinijelo ranijem nastanku suša. Propadanje i pad indijanske populacije nakon dolaska Kolumba što su ih pospješile bolesti koje su Europljani donijeli sa sobom, potaknuli su snažne debate i istraživanja ove katastrofe bez presedana, te historije bolesti i epidemija uopće. Gusto naseljena poljoprivredna azijska područja oblikovala su interes istraživača za poljoprivrednu ekologiju, irigacijske sustave, te obrasce urbane proizvodnje i potrošnje. Valja istaknuti da ovi problemi ukazuju na potrebu obraćanja pa-

²¹ Merchant, *The Columbia Guide*.

žnje na varijacije u povijesnim iskustvima različitih regija, te ukazuju na širok raspon interesa povijesti okoliša.²²

Usprkos tome treba istaknuti da se novije vrijeme dijelom iskristaliziralo razmišljanje da postoje tri osnovna »smjera« povijesti okoliša: 1) materijalna povijest okoliša (material environmental history) usmjerena na promjene biološkog i fizičkog okoliša; 2) kulturalna/intelektualna povijest okoliša (cultural/intellectual environmental history) usredotočena poglavito prema doživljavanju okoliša; i 3) politička povijest okoliša (political environmental history) fokusirana na vladine regulacije, pravo i službene političke mjere vezane uz okoliš.²³

Donald Worster²⁴ kroz pristup *Ecological History* (ekološka povijest) smatra da se povijest okoliša bavi ulogom i mjestom prirode u ljudskom životu. On je prepoznao tri grupe problema (stupnja) koje bi ekohistoričari ili povjesničari okoliša trebali proučavati.²⁵

Svijet nije statičan, pa reagira na naša djelovanja kojima utječemo na prirodni svijet. Uz učinke ljudskog djelovanja na prirodu, ulazimo na prvi stupanj povijesti okoliša koji obuhvaća prirodnu povijest odnosno okoliš i prirodu u prošlosti. Ovaj stupanj bavi se razumijevanjem same prirode, prirodnog svijeta. To uključuje klimu, geologiju, biljni svijet, životinjski svijet, insekte i mikroorganizme: stope rasta i razmnožavanja organizama, te uspjehe i neuspjehe reprodukcije, kao i ekosustav lokalnih ili regionalnih grupiranja biotskih i nebiotskih komponentni koje funkcioniraju zajedno. Ekolozi su stvorili koncepte kao što su ravnoteža u prirodi, hipoteza stabilnosti kroz raznolikost, teorija kaosa, od kojih neke prolaze ponovno razmatranje i reviziju, kako što uostalom prolazi i ekološka znanost koja se kontinuirano nastavlja razvijati. Ovdje ulazimo u drugi stupanj problema koje treba proučavati: stupanj socio-ekonomskog područja odnosno načine proizvodnje. Primjeri su skupljanje, lov, ribolov; pastoralne ili ekonomije uzgoja stoke (u krdu); ekonomije korištenja hidraulike ili irigacije; in-

²² Johnson, *Environmental History*.

²³ McNeill, *Observations on the Nature and Culture*.

²⁴ Worster, *Dust Bowl*; isti, *Rivers of Empire*.

²⁵ U *Hrvatskoj enciklopediji* pod natuknicom Ekohistorija ili ekopovijest piše da je to znanstvena disciplina koja proučava prošle ekosustave, te povijest interakcije čovjeka i prirode na različitim razinama. Ekohistorija tradicionalno istražuje svoj predmet na tri razine: 1) ekološkoj – značajke i funkcije nekog ekosustava koji obuhvaća biotičke i abiotičke sastavnice, 2) proizvodnoj – međudnosi socioekonomske djelatnosti i prirodne sredine i 3) ideološkoj – značajke i promjene shvaćanja prirodne okoline. Zato je temeljna epistemološka orijentacija ekohistorije interdisciplinarnost i transdisciplinarnost u širokom rasponu, od geologije i klimatologije do antropologije i teologije. Autorski nepotpisano objašnjenje o ekohistoriji koje se daje u *Hrvatskoj enciklopediji* oslanja se na koncept Donalda Worstera.

dustrijski kapitalizam. Materijalna baza ekonomije razlikuje se u različitim regijama, kao npr. sjeverna arktička područja od tropskih, te u različitim temperaturnim slojevima ili regijama. Ljudi iz ekosustava uzimaju resurse za prehranu ili tržište, od čega je najvažnija hrana. Agroekosustav je organiziran kao agrikulturna proizvodnja hrane za prehranu grupe ljudi. Kapitalistički način proizvodnje u agronomiji je širi od same organizacije rada. On također uključuje zemlju i prirodu (posebno kapitaliziranu prirodu) kao utržive robe. Ideje imaju utjecaj na politiku, postupke i ekonomiju preko kojih se materijaliziraju u prirodnom svijetu. To uključuje tehnologije i načine organiziranja proizvodnje. Treći se stupanj odnosno grupa problema bavi idejama odnosno ljudskim intelektom i razumom, koji se sastoji od percepcija, etike, zakona, mitova i ostalih mentalnih konstrukcija povezanih sa svijetom prirode. Ideje o svijetu oko nas utječu na način kako mi razrješavamo prirodno okruženje. Ona obuhvaća ideologiju, percepcije i vrijednosti, religije, mitove, filozofiju, (prirodne) znanost(i) itd. Ideja *Prirode* ima mnoga značenja koja se vremenom mijenjaju, uključujući i ljudsku percepciju svijeta prirode, te ideja poretka stvari i samog procesa. Autor (Worster) razmatra kako neka kultura doživljava prirodni svijet? Kakvu mogućnost izbora ljudi kao vrsta imaju? Koje ih vrijednosti i etička načela vode pri tome?²⁶

Kritiku Worstera je iznio William Cronon, čiji se pristup može predstaviti kao *Ecological Prophecies* (Ekološka proročanstva).²⁷ Po njemu je pojam *priroda* povijesno kompleksan. Worsterov sintetički okvir preuzak je i previše materijalističan. Hrana, na primjer, nije samo tvar, materijal izvađen iz prirodnog okoliša primjenom tehnologija, nego i kulturni konstrukt. Uključuje i ono što ljudi misle o hrani i o sebi, kao i same organizme koje stvarno pojedemo.

Načini proizvodnje se, po Crononu, ne mogu reducirati na nekoliko općih tipova, već se uistinu radi o mnogim jedinstvenim partikularnim kulturnim sustavima u mnogim specifičnim mjestima, prebrojnima da im je besmisleno nametati opće kategorije *načina*. Uz antropologe i njihovo kategoriziranje na tradicionalno skupljanje plodova, lov, agrikulturu i kapitalistički način proizvodnje (hrane), Worster je opisao i hidraulički način (modul) u svojoj knjizi *Rivers of Empire* (Rijeke Carstva),²⁸ te pastoralni način ekonomike. Pri tome valja razmisliti što je s načinima proizvodnje ruralnog Zapada u odnosu na urbani Zapad? Što je s načinom proizvodnje pastrva, ili poljoprivrednim modelom uz uporabu pluga? Worsterov kapitalistički način

²⁶ *Major Problems in American Environmental History.*

²⁷ Cronon, *Changes in the Land.*

²⁸ Worster, *Rivers of Empire.*

(model) opisan u njegovoj knjizi *Dust Bowl* (Zdjela prašine)²⁹ u biti je etos kapitalizmu, a ne samo opis kapitalističkog modela proizvodnje, koji naglašava i ističe kapitalističku etiku, moral i ideologiju, te njihovu važnost.

Povjesničari okoliša (ekohistoričari) trebaju analitički alat da bi identificirali veze i odnose unutar stalno promjenjive ekološke i povijesne situacije. Priroda i tradicionalna društva ne bi se trebala romanizirati i prikazivati kao nepromijenjiva. I ekolozi i povjesničari nude promjenjive definicije starih koncepta kao što su ekvilibrij, zajednica, ravnoteža u prirodi, stabilnost, održivost. Holistička povijest podupire gledanje prirode i ljudskog društva kao jedne cjeline; izbjegava razmatranje konflikta i razlika među grupama. Spol, rasa i društva klasa važne su u razumijevanju podjela i podgrupa u okviru povijesti. Proročanstva su u povijesti okoliša vezana uz narativne putove. Valja ispitati kakve priče pričaju povjesničari okoliša (ekohistoričari)? Kapitalizam, kao gledište, omogućava jednu jedinu narativnu putanju ekološkog pada, koji ostavlja trag u povijesti okoliša, kako u prošlosti tako i u budućim ekološkim proročanstvima. Fokusiranje na tranziciju od tradicionalnih modela do modernog kapitalističkog svijeta ugrađuje proročanstva u povijest okoliša. Modeli proizvodnje su po Crononu nedovoljni. Po njemu trebamo također modele društvene reprodukcije. Na to je moguće postaviti pitanja: Kako se obitelji, društva, religije i ideologije reproduciraju s jedne generacije na drugu? Koja je uloga pozicije snage u društvu i ekologiji?³⁰

Ecological Imperialism (ekološki imperijalizam) je pristup koji zagovara Alfred W. Crosby.³¹ Po njemu je ekološki imperijalizam biologija invazije Europljana i njihovih domaćih životinja, biljaka, mikroorganizama i korova u druge dijelove svijeta u kojima je umjerena klima.

Crosby govori o europskim genima. Obrađuje mongolide (Azija), crnu rasu (Afrika) i bijelce (Europa i dio Azije). Američki Indijanci, Australijski domoroci – Aboridžini, novozelandski Maori uglavnom su u velikoj mjeri nestali i broj im se smanjio u odnosu na vremena prije dolaska Kolumba. *Demografsko preuzimanje* je bilo produkt europske invazije umjerenih područja Amerike, Kanade, Latinske Amerike, Australije, Novog Zelanda i Indije. No, ta invazija nije uspjela u tropskim područjima.

Europska stoka: goveda, konji, koze, ovce, svinje itd., dovezena brodovima istraživača i kolonizatora, postala je vodeća u novim po-

²⁹ Worster, *Dust Bowl*.

³⁰ *Major Problems in American Environmental History*.

³¹ Crosby, *Ecological Imperialism*.

dručjima gdje nije bilo grabežljivaca koji bi zaustavili njihovo širenje. Malo je životinja uvezeno nazad u Europu: purani, zamorci, ali ne al-pake i ljame. Europski glodavci: štakori i zečevi okupirali su kolonijalne zemlje. Nije se desilo obrnuto, osim u slučaju sivih vjeverica i bizamskih štakora.

Bolesti kao što su vodene kozice, kuga, ospice, tuberkuloza, gripa i venerične bolesti razvile su se u epidemije širokih razmjera kod domorodaca, desetkujući njihovu populaciju. Korovi i trave su se širili na iskorištenom tlu, posebno nakon paljevine: maslačak, kopriava, sljez, čičak i razne vrste korova. Tek je nekoliko korova iz Novog svijeta vraćeno i proširilo se u Europi iz Sjeverne i Južne Amerike.³²

Crosbyjeva i slična djela su često bila optuživana, posebice u zemljama tzv. Trećeg svijeta, *da nastoje europske osvajače osloboditi krivnje za genocid i imperijalizam, odnosno krivnju prebaciti na uvezene bakterije, biljke i životinje. Ta nepravedna optužba ima smisla iz pretpostavke, na kojoj je tradicionalno počivao mit o povijesnom napretku, da su samo ljudi slobodni i autonomni čimbenici, koji aktivno preoblikuju svijet, dok su druge vrste robovi svojeg genetskog nasljeđa i okoliša.*³³

Carolyn Merchant pristupa povijesti okoliša kroz *Ecological Revolutions* (ekološke revolucije). Prema njoj su ekološke revolucije procesi kroz koje različita društva mijenjaju svoj odnos prema prirodi. One proizlaze iz tenzija između proizvodnje i ekologije, te između proizvodnje i reprodukcije. Rezultati su nove konstrukcije prirode, u materijalnom smislu ali istovremeno i u ljudskoj svijesti.³⁴

Prva razina je ekološka, a obuhvaća razmjenu energije, materijala i informacija među živim i neživim bićima u prirodnom okruženju. Merchant ukazuje na proizvodnju: vađenje, procesiranje te razmjena dijelova i resursa prirode kao darove u tradicionalnim ekonomijama, razmjenu roba i usluga u siromašnim ekonomijama osnovnih potreba ili kao razmjenu roba u tržišnim ekonomijama. Merchant obrađuje i reprodukciju te biološke i društvene procese kroz koje se ljudi rađaju, odgajaju, socijaliziraju i vladaju. Reprodukcijska ima dvije biološke i dvije društvene manifestacije: (1) međugeneracijska reprodukcija

³² Iako Crosby u svojoj knjizi obrađuje razdoblje od 900. do 1900. godine on ne spominje ambroziju (limundžik, partizanka), koja je u 19. stoljeću u Europu donijeta iz prerijskih dijelova Sjeverne Amerike. Ambrozija je kao vrlo jak alergen danas vrlo neugodna za dio stanovnika Europe. Ambrozija je iz Sjeverne Amerike dovežena brodom kao slijepi putnik zajedno sa sjemenom lucerke, sjemenu žitarica i crvene djeteline. Usp. brošuru *Ambrozija*.

³³ Markus, Tumačenje (post)historije i ekološka kriza.

³⁴ Merchant, *The Death of Nature*; ista, *Ecological Revolutions*; ista, *Radical Ecology*.

vrsta (i ljudskih i neljudskih), (2) međugeneracijska reprodukcija u svakodnevnom životu, (3) reprodukcija društvenih normi u okviru obitelji i društvene zajednice, (4) reprodukcija zakonskih-političkih struktura koje održavaju društveni poredak u okviru društvene zajednice i države. Na kraju se upozorava i na svijest odnosno način, na koji se svijet doživljava, razumijeva i interpretira u bilo kojem trenutku od strane društva ili društvene grupe. Individualna svijest je ukupnost nečijih misli, osjećaja, impresija, svijest nečijih radnji i htijenja, snage volje. Prema Merchant grupna svijest je kolektivna svijest zbira svijesti svih pojedinaca.

Ova tri istraživača (Worster, Cronon, Crosby) i jedna istraživačica (Merchant) pozivaju se na proučavanje povijesti okoliša i interakciju između i unutar čovjekovih i neljudskih komponenti svijeta prirode. Worster definira tri osnovna koncepta – (1) ekologija, (2) proizvodnja i (3) ideje – potrebna za proučavanje povijesti okoliša fokusirajući se na tranziciju od egzistencijalnog minimuma do kapitalističkog agroekosustava. Cronon kritizira ove kategorije, kao previše uske i materijalističke; one bi se trebale promatrati kao kulturne konstrukcije i narativne interpretacije; one također zahtijevaju analizu rase, klase, spola i snage. Crosby se fokusira na biološke i kolonijalne invazije izvan ekosustava Novog svijeta. Uvođenjem bioloških čimbenika, kao što patogeni, korovi, nametnici, njegov pristup se može interpretirati kao biološki determinizam, koji nije uspio prepoznati ulogu tržišnih ekstrakcija u transformaciji lokalnih ekosustava. Merchant pojačava Worsterove koncepte ekologije (definirano kao uključivanje i ljudi i neljudskih stvorenja), proizvodnje (kao ekonomije osnovnih potreba i ekonomije, tržišno orijentirane), i ideologije (raširene kao pojedinačna ili grupna svijest i uz uključivanje svih osjetila) te uključuje i Crononov poziv na društvenu reprodukciju, priključujući reprodukciju i spol integralnim komponentama ekološke povijesti. Iz Crosbyjevog ekološkog imperijalizma ona definira kolonijalnu ekološku revoluciju kao *inkorporiranje europskog ekološkog kompleksa životnja, biljaka, patogena i ljudi*. Crosby-ja i Merchant, zajedno sa Worsterom, Cronon gleda kao nametanje i narativne putanje i ekoloških prosudbi o povijesti okoliša.³⁵

Na drugoj strani je Jared Diamond u knjizi *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies* (Puške, mikroorganizmi i čelik. Sudbine ljudskih društava) pokušao odgovoriti na pitanja zašto je europska kultura postala tako produktivna i ekspanzivna, zašto se ljudska povijest razvijala različitim dinamikom na različitim kontinentima, kako to da je baš europska kultura postigla svjetsku domina-

³⁵ *Major Problems in American Environmental History.*

ciju itd. Diamond je odgovorio da je sedentarni, poljoprivredni način života stvorio u pojedinim klimatskim uvjetima na nekim prostori- ma gušće naseljene populacije. Te su poljoprivredne populacije prve stvorile višak hrane koji se mogao skladištiti i dijeliti pojedincima koji su vršili izvanagrarne djelatnosti. Višak hrane je omogućio nastan- nak razvijenije podjele rada pa je zbog toga bilo potrebno oblikovati društveni sustav koji će koordinirati ili sankcionirati raznolike oblike intereakcije. Poljoprivredne gušće naseljene populacije su (zajedno sa zalihama hrane) bile izložene virusima i bakterijama te su time stvo- rile otpornost na njih. U nekim sredinama, poput područja Plodnog polumjeseca ili Kine došlo je pojave pisma koje je bilo potrebno radi prenošenja informacija u društvima gustih aglomeracija s razvijenom podjelom rada. Pismo je omogućilo prijenos znanja koje nije ovisilo isključivo o kontigvitetu (dodiru) ili govoru. Penjanje stepenicama u razvoju omogućilo je porobljavanje drugih naroda, ali i prenošenje roba, informacija i mikroorganizama na druga područja. Istraživanja Jared Diamonda se, na kraju, može svesti na samo jednu rečenicu ko- jom otklanja bilo kakve rasističke pristupe razvoju čovječanstva: ko- jom je do različitosti stupnja razvijenosti raznih društava došlo zbog razlika u okolišima, a ne zbog bioloških razlika između ljudi. S pravom možemo reći da je to ujedno značajan doprinos na ukazivanju o značenju povijesti okoliša u suvremenom društvu.³⁶

Većina obavijesti o povijesti okoliša je, u dosadašnjem izlaga- nju bila usmjerena na istraživanja s engleskog govornog područja i prvenstveno angloameričkog pogleda. Zbog toga je nužno upozori- ti na drugačije pristupe, kao što je primjerice s njemačkog govornog područja. Odličan pregled tema i perspektiva povijesti okoliša (*Umweltgeschichte*) iz njemačkog kuta gledišta daje djelo više autora (Hansjörg Küster, Rolf Peter Sieferle, Christian Pfister, Franz-Josef Brüggemeier, Ulrike Gilhaus, Winfried Schenk, Albrecht Lehmann i Joachim Radkau) pod uredništvom Wolframa Siemanna i Nilsa Freytaga.³⁷ Od spomenutih autora izdvojio bih Hansjörga Küstera je uz ostale, dao i zanimljive monografske priloge povijesti šuma i sred- njeeuropskog pejzaža,³⁸ te Joachima Radkau koji je iscrpno analizirao odnos ljudi i prirode kroz povijest.³⁹ Ne treba zaboraviti ni posebno

³⁶ Diamond, *Guns, Germs and Steel*.

³⁷ *Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven*.

³⁸ Küster, *Geschichte des Waldes*; isti, *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa*.

³⁹ Radkau, *Natur und Macht*; isti, *Mensch und Natur in der Geschichte*.

agilnu Verenu Winiwarter,⁴⁰ koja je zajedno s Martinom Knollom napisala odličan uvod u povijest okoliša.⁴¹

Ugrubo je moguće reći da ishodišta povijesti okoliša (*Umweltgeschichte*) s njemačkog govornog područja možemo podijeliti u četiri osnovne skupine: 1) iz prirodnoznanstveno (naturwissenschaftlich) orijentiranih specijalističkih povijesti (Fachgeschichte) – medicine, šumarstva, ekologije/biologije, agronomije, fizičke geografije, kemije, fizike i sl., a čiji su glavni predstavnici npr. Michael Stollberg, Helmut Jäger, Konrad Buchwald, Gottfried Zirnstein, Rolf-Peter Sieferle i drugi; 2) predstavnici povijesti tehnike (Technikgeschichte) – npr. Joachim Radkau, Arne Andersen, Günter Bayerl itd.; 3) predstavnici nove gospodarske i socijalne povijesti – npr. Werner Abelshauser, Ulrich Wengenroth, Ilja Mieck, Gerd Spelsberg, Engelbert Schramm, Franz-Josef Brüggemeier, Thomas Rommelspacher, Frank Uekötter i drugi; i 4) predstavnici socijalne i pravne povijesti kao što su npr. Michael Kloepfer, Klaus-Georg Wey i drugi.⁴²

S njemačkog govornog područja postoji nekoliko zapaženih radova koji se bave poviješću klime – uz Christiana Pfistera valja upozoriti i na Rüdiger Glasera koji je nedavno napisao pregled povijesti klime u posljednjih 1000 godina na srednjoeuropskom prostoru.⁴³

Originalan je pristup povijesti europskog okoliša koji su osmislila dva frankofona švicarska povjesničara Robert Delort i François Walter. Važnost toga pristupa je u tome što ono, uz ostalo, dokazuje nerazdvojnost europskog identiteta od europskog ekosustava u planetarnom Zemljinom kontekstu. U knjizi o povijesti europskog okoliša oni se baziraju na tri stajališta: 1) povijest povijesti europskog okoliša; 2) prostoru u vremenu (promjene i promjenjivosti); i 3) antropizaciji prirode sa zaključkom u kojem iznose tezu o ugroženom planetu.⁴⁴

Što se tiče regionalnog pristupa vezanog uz prostor jugoistočne Europe izdvojio bih izazovnu knjigu američkog povjesničara srpskog podrijetla Trajana Stojanovića, koja je, uz ostalo, vezana i uz ekohistorijsku problematiku Balkana. Pri tome je za ovaj tekst važan prvi dio Stojanovićeve knjige koji dijelom govori i o balkanskom okolišu.⁴⁵

U hrvatskoj historiografiji je prvi termin *povijesna ekologija*

⁴⁰ *Bauern. Aufbruch in die Zukunft der Landwirtschaft; Umweltbewältigung. Die historische Perspektive; Bodenfruchtbarkeit und Schädlinge*; Winiwarter, *Was ist Umweltgeschichte?; Umweltgeschichte. Zum historischen Verhältnis; Historische Humanökologie*.

⁴¹ Knoll i Winiwarter, *Umweltgeschichte*.

⁴² Prema M. Schrulu. Usp. <<http://www.umweltgeschichte.de/downloads/wiss/lv1/fo-liel.pdf>>.

⁴³ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*.

⁴⁴ Delort i Walter, *Povijest europskog okoliša*.

⁴⁵ Stojanović, *Balkan Worlds*.

ili ekohistorija predložio Neven Budak još 1985. godine,⁴⁶ dok je do »uvođenja« ekohistorije došlo 2000. godine kada je u Zadru u organizaciji međunarodnog istraživačkog projekta Triplex Confinium održana prva ekohistorijska međunarodna konferencija u Republici Hrvatskoj,⁴⁷ u organizaciji međunarodnog istraživačkog projekta Triplex Confinium voditelja Drage Roksandića.⁴⁸ Isti je projekt 2003. u suradnji sa Povijesnim društvom Koprivnica organizirao i drugu međunarodnu konferenciju u Republici Hrvatskoj održanu u Koprivnici.⁴⁹ Ovim konferencijama su udareni temelji ekohistorijskim istraživanja na prostorima između Jadranskog mora i rijeke Drave.

Daljnji razvoj povijesti okoliša (ekohistorije) olakšan je njenim uvođenjem u nastavu na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od akademske godine 2003/04. kada je o povijesti europskog okoliša predavao Drago Roksandić, te je istovremeno sa svojim suradnicima Markom Šarićem i Hrvojem Petrićem priredio čitanku *Europske rijeke u ranome novom vijeku* koja je služila kao nastavno pomagalo za istoimeni seminar. Nakon toga je Hrvoje Petrić na istom Odsjeku održao dva ciklusa predavanja i seminara unutar izbornog kolegija na ekohistorijske teme (akademske godine 2004/05. i 2005/06.). Godine 2005. osnovano je Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, te je pokrenut znanstveni časopis *Ekonomska i ekohistorija* (urednici Mira Kolar-Dimitrijević i Hrvoje Petrić, predsjednik međunarodnog uredničkog vijeća Drago Roksandić).⁵⁰

No, u Hrvatskoj ima i originalnih pristupa koji ekohistoriji (povijesti okoliša) daju novu perspektivu. Jedan od njih je otvorio Drago Roksandić, koji uz ostalo, piše: *ekohistorija i ekologija teško da bi mogle patiti od bilo kakvog »trijumfalizma«*. Ekohistoričar će se prije osjećati kao istraživač u medicini nakon što otkrije uzročnike neke bolesti. Da bi bilo moguće ovladati bolešću nužna je usklađena djelatnost i istraživača i liječnika i javnih djelatnika, ali nerijetko i pacijentata i njihovih bližnjih, a katkad i svijju.⁵¹

⁴⁶ Budak, Prostor između Splita i Trogira. N. Budak je, te 1985. godine, napisao gotovo proročanski da bi područje povijesne ekologije ili ekohistorije u *budućnosti, s obzirom na probleme s kojima se svakodnevno susrećemo, moglo postati područjem povijesnog istraživanja koje će privlačiti sve veći broj mladih istraživača.*

⁴⁷ Usp. *Triplex Confinium (1500–1800)*.

⁴⁸ O projektu Triplex Confinium usp. <<http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/homepage-getch.htm>>.

⁴⁹ Sažeci sa toga znanstvenog skupa su objavljeni na <http://www.podravina.net/index.php?option=com_weblinks&catid=18&Itemid=23>.

⁵⁰ *Ekonomska i ekohistorija*, <<http://www.meridijani.com/?meridijan=magazines&id=136>>.

⁵¹ Roksandić, Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?

Drago Roksandić je upozorio da Mirko Dražen Grmek smatra da medicina, u punom smislu te riječi nije ni znanost, ni umijeće, ni tehnika, nego složeno polje ljudske djelatnosti, u kojemu postoje različite znanosti (anatomija, fiziologija, patologija, farmakologija itd.), tehnike (primjerice, neke kirurške specijalnosti, radiologija i slična područja) pa i postupci koji dopuštaju ocjenjivanje nekih vidova kao umijeća ili čak umjetnosti.⁵²

S time je suglasan i Drago Roksandić koji ističe da su *po tome ekologija pa i ekohistorija vrlo slične medicini* tim više jer potonja pretpostavlja istraživanja koja, pored ostalog, sežu do ljudskih tehnika i praksi u okolišu. Prema Dragi Roksandiću, možda bi se moglo početi od pretpostavke da je povijest okoliša (ekohistorija) barem u nekim svojim vidovima na granici eksperimentalne discipline. Prošlost, sadašnjost i budućnost ekohistoriji se nameću kao problem na različite načine nego u nekim drugim tradicionalnim historiografskim disciplinama. *Već zbog dvojne naravi predmetne određenosti ovih znanosti (društvo i priroda), pitanja aplikativnosti toliko se usložnjavaju da je nemoguće izbjeći pitanje svojevrstne »ekopolitologije« pa i ekopolitike. Međutim, kako nije riječ o pomalo egzotičnim disciplinama s marginalnim implikacijama u suvremenom smislu već o disciplinama koje istraživački zadiru u temeljna pitanja mogućnosti opstanka ljudske vrste u njenom povijesnom okolišu, ekohistorija danas dobiva težinu koja bi u doglednoj budućnosti mogla biti razmjeno neusporedivo veća od nego što je to danas slučaj s nacionalno konotiranim historiografskim disciplinama.*⁵³

Budućnost visokoškolske nastave, a time i daljnja nastavna te znanstvena emancipacija povijesti okoliša u Republici Hrvatskoj ne bi trebala biti dovedena u pitanje. U diplomskom studiju na Odsjeku za povijest zagrebačkog Filozofskog fakulteta u diplomskom studiju unutar modula Rani novi vijek u 1. semestru tj. od od akademske godine 2008./09. predviđen je predmet Ekohistorija.⁵⁴ Boris Olujić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu već nekoliko godina održava izbornu nastavu vezanu uz povijest okoliša, točnije uz povijest života u kršu, a po novom nastavnom programu (od 2005./06.) prediplomskog studija i dva jednosemestralna izborna kolegija pod nazivom Ekohistorijski aspekti naseljavanja krša u prapovijesti i antici.⁵⁵ U diplomskom studiju Geografskog odsjeka zagrebačkog

⁵² Grmek, *Život, bolesti i povijest*.

⁵³ Roksandić, Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?

⁵⁴ <http://www.ffzg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=rani7>.

⁵⁵ <http://www.ffzg.hr/pov/pov2/file.php?folder=8syllab&file=krsl_syll>.

Prirodoslovno-matematičkog fakulteta predviđena je nastava iz predmeta Povijest okoliša koji bi trebala držati Borna Fürst-Bjeliš.⁵⁶

Umjesto zaključka moguće je napisati da područje proučavanja povijesti okoliša, uz ranije navedeno, uključuje i analizu podataka o plimi i oseki, vjetrovima, oceanskim strujama, položaju kontinenata u odnosu jedan na drugoga i geologiju, te uključuje povijest klime i vremenskih uvjeta, te načine raspostiranja bolesti. Povijest okoliša je također priča o ljudskoj eksploataciji prirode. To je priča o učincima poljodjelstva na tlo i okoliš, povijest šuma, učinaka lova i ispaše goveda, ali također i ekološki učinci rudarstva, transporta, urbanizacije i industrijalizacije. Konačno, ali ne manje važno, povijest okoliša predstavlja demaskiranje mitova i iskrivljenih percepcija o prošlosti. Mitovi i krive percepcije nisu bazirane na povijesnim činjenicama i mogu imati veliki utjecaj, čak i u političkim, vodećim znanstvenim i drugim društveno utjecajnim krugovima. Stoga je važan zadatak povijesti okoliša ispravljanje pogrešnih shvaćanja prošlosti. To može pomoći i doprinijeti ne samo da se razumiju naši sadašnji problemi nego i da se donesu pravilne odluke u budućnosti.⁵⁷

Literatura

- Ambrozija*. Grad Zagreb: Gradski ured za zdravstvo, rad i socijalnu skrb, 2005.
- Bauern. Aufbruch in die Zukunft der Landwirtschaft* (Hrsg. Karl Brunner u. Verena Winiwarter). Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 1992.
- Bodenfruchtbarkeit und Schädlinge im Kontext von Agrargesellschaften* (Hrsg. Verena Winiwarter). Schriftenreihe Soziale Ökologie, Bd. 51. Wien: IFF, 1998.
- Bolletino di storia e ambiente*, <<http://vlib.iue.it/history/topical/environmental.html>>, (29. svibanj 2007).
- Braudel, Fernand: *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, knj. 1–2. Zagreb: Antibarbarus, 1997.–1998.
- Budak, Neven: Prostor između Splita i Trogira. Kulturnohistorijska studija, Trogir, 1984 (prikaz knjige I. Babić). *Historijski zbornik*, 38, 1985, str. 297.

⁵⁶ <http://www.geog.pmf.hr/bologna/fizicka_geografija_geoekologija/Povijest%20okolisa.htm> i <http://www.geog.pmf.hr/bologna/studij_geografije/Historijska%20geografija.htm>.

⁵⁷ Oosthoek, What is Environmental History?

- Carson, Rachel: *The Silent Spring*. Washington: Penguin Classic, 2000.
- Cronon, William: *Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England*. New York: Hill and Wang, 1983.
- Crosby, Alfred W.: *Ecological Imperialism: The Biological Expansions of Europe 900–1900*. New York: Cambridge University Press, 1986. (Slovenski prijevod: *Ekološki imperijalizem. Evropska biološka ekspanzija 900–1900*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.)
- Crosby, Alfred W.: The Past and Present of Environmental History. *The American Historical Review*, Vol. 100, 1995, No. 4, str. 1177–1189.
- Delort, Robert i Walter, François: *Povijest europskog okoliša*. Zagreb: Brabat: Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, 2002.
- Diamond, Jared: *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Ecohistory: New Theories and Approaches*. 20th International Congress of Historical Sciences, 3–9 July 2005, Sydney, Australia. <<http://www.incompass.com.au/cish/program.asp?lang=EN&sub=0130>>, (25. veljača 2007).
- Ekohistorija. *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3. Zagreb, 2001, str. 378.
- Ekonomska i ekohistorija* (ur. Mira Kolar-Dimitrijević i Hrvoje Petrić). <<http://www.meridijani.com/?meridijan=magazines&id=136>>, (26. srpanj 2007).
- Environmental History*. <<http://www.historycooperative.org/journals/eh/12.2/nash.html>>, (26. srpanj 2007).
- Glaser, Rüdiger: *Klimageschichte Mitteleuropas*. Darmstadt: Primus, 2001.
- Goff, Jacques Le: Predgovor. *Povijest europskog okoliša* (Robert Delort i François Walter). Zagreb: Brabat: Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, 2002.
- Grmek, Mirko Dražen: *Život, bolesti i povijest. Teze i razmišljanja*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.
- Historische Humanökologie: Interdisziplinäre Zugänge zu Menschen und ihrer Umwelt* (Hrsg. Harald Wilfing u. Verena Winiwarter). Wien: Facultas, 2002.
- <<http://eseh.org/>>, (29. svibanj 2007).
- <<http://eseh.org/resources/bibliography/>>, (29. svibanj 2007).
- <<http://eseh.org/resources/links>>, (29. svibanj 2007).
- <<http://www.aseh.net/>>, (29. svibanj 2007).
- <http://www.ffzg.hr/pov/pov2/file.php?folder=2novi_prog&file=rani7>, (16. kolovoz 2007).

- ⟨http://www.ffzg.hr/pov/pov2/file.php?folder=8syllab&file=krs1_syll⟩, (16. kolovoz 2007).
- ⟨<http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/homepagetch.htm>⟩, (26. veljača 2007).
- ⟨http://www.geog.pmf.hr/bologna/fizicka_geografija_geoekologija/Povijest%20okolisa.htm⟩, (16. kolovoz 2007).
- ⟨http://www.geog.pmf.hr/bologna/studij_geografije/Historijska%20geografija.htm⟩, (16. kolovoz 2007).
- ⟨<http://www.h-net.org/~environ/resources.html>⟩, (29. svibanj 2007).
- ⟨http://www.podravina.net/index.php?option=com_weblinks-&catid=18&Itemid=23⟩, (28. svibanj 2007).
- ⟨<http://www.umweltgeschichte.de/downloads/wiss/lv1/foлие1.pdf>⟩, (16. kolovoz 2007).
- Johnson, T. P.: *Environmental History. New Dictionary of History of Ideas* (ed. Maryanne Cline Horowitz), Vol. 2 (Communication of Ideas–Futurology). Detroit - New York - San Francisco etc., Thomson Gale, 2005.
- Klaudyan. *Czech Internet Journal for Historical Geography and Environmental History*. ⟨<http://klaudyen.psmart.cz/clanek.php?id=32>⟩, (29. svibanj 2007).
- Knoll, Martin und Winiwarter, Verena: *Umweltgeschichte. Eine Einführung*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2007.
- Krech, Shepard, McNeill, John and Merchant, Carolyn: *Encyclopedia of World Environmental History*, vol. 1–3. London: Routledge, 2003.
- Küster, Hansjörg: *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa*. München: Beck, 1999.
- Küster, Hansjörg: *Geschichte des Waldes*. München: Beck, 1998.
- Major Problems in American Environmental History* (ed. Carolyn Merchant). ⟨<http://www.cnr.berkeley.edu/departments/espm/env-hist/studyguide/chap1.htm>⟩, (25. veljača 2007).
- Markus, Tomislav: Tumačenje (post)historije i ekološka kriza. *Časopis za suvremenu povijest*, god. 37, 2005, br. 1, str. 23.
- McNeill, John R.: Observations on the Nature and Culture of Environmental History. *History and Theory*, 2003, No. 42, str. 5–43.
- Merchant, Carolyn: *The Columbia Guide to American Environmental History*. New York: Columbia University Press, 2002.
- Merchant, Carolyn: *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. New York: Harper & Row, 1980.
- Merchant, Carolyn: *Ecological Revolutions: Nature, Gender and Science in New England*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1989.

- Merchant, Carolyn: *Radical Ecology: The Search for a Livable World*. New York: Routledge, 1992.
- Nash, Roderick: *Environmental History. The State of American History* (ed. Herbert J. Bass). Chicago: Quadrangle Books, 1970, str. 249–260.
- Nash, Roderick: *Environmental History. Pacific Historical Review*, Vol. 41, 1972, str. 271–372.
- Nash, Roderick: *Wilderness and the American Mind*. New Haven: Yale University Press, 1982.
- O'Connor, James: What is Environmental History? Why Environmental History? *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 8, 1997, No. 2, str. 3–29.
- Oosthoek, K. Jan W.: What is Environmental History? (http://www.eh-resources.org/environmental_history.html), (11. veljača 2007).
- Radkau, Joachim: *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München: Beck, 2000.
- Radkau, Joachim: *Mensch und Natur in der Geschichte*. Quellen zur Geschichte und Politik. Leipzig: Tempora, 2002.
- Roksandić, Drago: Predgovor. *Povijest europskog okoliša* (Delort, R. in Walter, F.). Zagreb: Brabat: Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, 2002.
- Roksandić, Drago: Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost? Pogovor. *Povijest europskog okoliša* (Robert Delort i François Walter). Zagreb: Brabat: Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, 2002, str. 263–274.
- Stewart, Mart A.: Environmental History: Profile of a Developing Field. *The History Teacher*, Vol. 31, 1998, No. 3, str. 351–368.
- Stojanović, Trajan: *Balkan Worlds. The First and Last Europe*. New York – London: M. E. Sharpe Inc., 1994. (Prijevod na srpski: *Balkanski svetovi. Prva i posljednja Evropa*. Beograd: Equilibrium (Biblioteka Dimenzije istorije, knj. 2), 1997.)
- Triplex Confinium (1500–1800): Ekohistorija, Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru* (ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić). Split–Zagreb: Brabat, 2003.
- Umweltbewältigung. Die historische Perspektive* (Hrsg. Gerhard Jaritz u. Verena Winiwarter). Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1994.
- Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven* (Hrsg. Nils Freytag u. Wolfram Siemann). München: Beck, 2003.
- Umweltgeschichte. Zum historischen Verhältnis von Gesellschaft und Natur* (Hrsg. Ernst Bruckmüller u. Verena Winiwarter).

- Schriftenreihe des Institutes für Österreichkunde, Bd. 63. Wien: öbvht, 2000.
- Vidal de La Blache, Paul: *Principles of Human Geography*. London: Constable Publisher, 1965.
- White, Richard: Historiographical Essay American Environmental History: The Development of a New Historical Field. *Pacific Historical Review*, Vol. 54, 1985, str. 297–335.
- Winiwarter, Verena: Approaches to Environmental History: A Field Guide to Its Concepts. *People and Nature in Historical Perspective*. Budapest: CEU, 2003, str. 3–22.
- Winiwarter, Verena: Umweltgeschichte: Über die Wechselwirkungen zwischen Natur und Kultur. *Klaudyán. Czech Internet Journal for Historical Geography and Environmental History*. <<http://klaudyán.psomart.cz/clanek.php?id=32>>, (29. svibanj 2007).
- Winiwarter, Verena: *Was ist Umweltgeschichte?* Schriftenreihe Soziale Ökologie, Bd. 54. Wien: IFF, 1998.
- Worster, Donald: Appendix: Doing Environmental History. *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History* (ed. D. Worster). Cambridge – New York etc.: Cambridge University Press, 1998, str. 289–323.
- Worster, Donald: *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1979.
- Worster, Donald: *Rivers of Empire: Water, Aridity, and the Growth of the American West*. New York: Oxford University Press, 1985.

What is environmental history?

Summary

Environmental history in the modern world was under the influence of Environmental Movement, which emerged in early 1960s. Environmental history was gradually established as a science in 1960s and 1970s, and it kept growing fast until the present day. In the past few decades, research and articles and papers have been multiplying so fast, that it has grown almost out of proportion. Environmental history emerged as a direct consequence of growing awareness on world's overall environmental issues and problems. We can distinguish between two main sources of 19th century environmental history: ecology and geography (particularly human geography), with further influence of archeology and anthropology and their approach to environmental history. Most common and simplified definition would be this:

environmental history studies interaction between humans and their environmental in the past. In order to research interactions between humans and non-human environment, we should try to comprehend the ways their interaction works. Environmental history societies play important role in bringing all environmental historians together in their own network. The most prominent ones are American Society for Environmental History, established in 1976; European Society for Environmental History, established in 1999. In Croatia, environmental history first emerged at the end of 20th century, when in Zadar an international team of researchers, running a project Triplex Confinium, held the very first international conference of environmental history (project leader was Prof. Drago Roksandić); in 2003, the same project, in close collaboration with Historical Society Koprivnica, held in Koprivnica the second international conference. According to Drago Roksandić, we could assume that environmental history is, at least in certain aspects, a borderline experimental discipline. The past, present and future are thrust upon environmental history as a problem in ways different from traditional historiography disciplines. Further development of environmental history will be easier, now that it has become an official study at History department of Zagreb University school of liberal arts, since the academic year 2003/04. After that, in 2005, the society for Croatian economic history and environmental history was established; since 2005, they publish a scientific magazine *Economics and environmental history* (*Ekonomska i ekohistorija*).